

पर्यावरणाचा असमतोल एक सामाजिक समस्या

प्रा. डॉ. भरत मसाजी कांबळे

समाजशास्त्र विभागप्रमुख,

यशवंत महाविद्यालय, नांदेड

पर्यावरण ही संकल्पना भू व्यापक सर्व समावेशक असल्याने असे म्हणता येईल की, “सजीवांची निर्मिती वाढ व नाश या नैसर्गिक क्रिया साठी सभोवतालच्या सजीव व निर्जीव घटकाची गरज असते या सर्व घटकाच्या एकत्रित स्थितीला पर्यावरण असे म्हणतात.” सभोवताली परिस्थिती अनेक घटकापासून बनलेली असते व हे सर्व घटक सातत्याने एकमेकांवर परिणाम करत असतात. अनैसर्गिक पर्यावरणात मानवी तर प्राणी वनस्पती व सूक्ष्मजीव त्यांच्या सभोवताली असणाऱ्या पर्यावरणात नैसर्गिकपणे जीवन जगतात. नैसर्गिक तत्त्वे चक्र प्रणाली यांच्यात बाधा न आणता इतर सजीवांचा जीवनक्रम अनादी काळापासून सातत्याने चालू आहे. नैसर्गिक कारणाने पर्यावरणात होणारे बदल सोडले तर इतर सजीवांचा पर्यावरणात बदल घडून आणण्यात कोणताही सहभाग नाही. मानवेतर सजीव नैसर्गिक तत्वांना अनुसरून निसर्गाच्या चौकटीत जीवनक्रम पूर्ण करतात. नैसर्गिक पर्यावरणात बदल घडून आणण्याइतपत इतर सजीवांची क्षमता नसल्यामुळे निसर्गाचा एक घटक म्हणूनच ते जीवनक्रम पूर्ण करतात. याउलट मानव मात्र नैसर्गिक पर्यावरणात आहे या स्थितीत न राहता सुख सुविधा विकास उपभोग यांच्या नावाखाली सातत्याने सभोवतालच्या परिस्थितीत ढवळाढवळ करत आलेला आहे. शेती तंत्रज्ञान नंतर मानवी संस्कृतीच्या उत्पादनाला सुरुवात झाली. तेथून पर्यावरणातील संपदाच्या वापराला खऱ्या अर्थाने सुरुवात झाली नंतर मानवी समाजात विकासात संशोधने औद्योगिक क्रांती, आधुनिकरण, नागरीक्रांती, स्थलांतरित, तंत्रज्ञानातून क्रांती असे विविध टप्पे बघायला मिळतात. या सर्वांच्या पर्यावरणाचा एकूण स्वरूपावर विघातक दुष्परिणाम झाला आहे. मानवी विकास सर्वस्वी पर्यावरणावर म्हणजेच निसर्गावर अवलंबून असल्याने मानवाचा पर्यावरणात हस्तक्षेप होणे साहजिकच आहे. पर्यावरणाचा समतोल ढळेल म्हणून मानवाची विकास प्रक्रिया थांबविता येणार नाही. म्हणूनच मानवी विकासाच्या योजना कार्यान्वित करताना मानवाची व सजीवाची अस्तित्त्व पर्यावरणाच्या संतुलनावर आधारित

आहे, हे विसरून चालणार नाही. विकासाच्या हट्यासापाई मानवाने नैसर्गिक तत्त्व तत्त्वे परिस्थितीकी तत्त्वे यांनाच शह दिला आहे. यांचे दृश्य व आयुष्य परिणाम आपल्याला जाणू लागले आहेत. उपभोगी वृत्तीच्या पाठलागात मानवाने मृदा पाणी वनस्पती खनिजे शक्ती साधने यांचा नाश केला व त्या जागी मानवनिर्मित पर्यावरणाचा विकास आपला गरजा पुरवण्यासाठी केला. प्रचंड शहरे, कृतीम, व रासायनिक खते कीटकनाशके, मोठ- मोठी धरणे व कालवे याचा वापर बेसुमार केला. यामुळे मुद्रा, जल, खनिज, प्राणी व वनस्पतीचे प्रचंड नुकसान झाले. ज्या गोष्टी निसर्गाला निर्माण करायला हजारो वर्षे लागली. त्या गेला काही वर्षात मानवाने त्यांच्या तंत्रज्ञानाच्या शक्तीने अगदी सहज वेगाने नष्ट केल्या. मानव व पर्यावरण यांचा संबंध मानवाच्या पृथ्वीवरील अस्तित्त्वापासून आहे. जसा पर्यावरणाचा मानवावर परिणाम होतो. तसाच मानवाचाही पर्यावरणावर परिणाम पडतो. मानवाला तसे स्वतःची अस्तित्त्व टिकवण्याचा अधिकार आहे. तसाच अधिकार इतर सजीवांनाही आहे. परंतु मानवाच्या स्वार्थी, अतिरेकी व उपयोगी प्रवृत्तीमुळे पर्यावरणाचा रूपास वेगाने होत आहे. 18 व्या शतकाच्या मध्यास झालेल्या औद्योगिक क्रांतीने नवीन तंत्रज्ञानाच्या बरोबर अवजड यंत्रसामग्री निर्माण करून पारंपरिक समाजात अमुलाग्य बदल घडून आणला. या नव्या उत्पादन व्यवस्थित सुरुवात विकास व वाढ ज्या ठिकाणी दळवळ वाहतुकीची साधने सहज उपलब्ध होतील, बाजारपेट्या होत्या किंवा बाजारपेठापर्यंत पोहोचणे शक्य होते. अशा बंदराच्या ठिकाणी रेल्वे मार्गाजवळ व सडक मार्गाद्वार येथे शक्य होते, अशा ठिकाणी झाला. 19 व्या शतकाच्या मध्याला भारतात औद्योगिक औद्योगिक प्रगतीने क्रांतीने हळूहळू वेग घ्यायला सुरुवात केली. या काळात लोकसंख्या प्रचंड लोकसंख्या वाढ प्रचंड प्रमाणात होत गेली. वाढत्या लोकसंख्येच्या अन्नाच्या, निवाराच्या, सार्याच गरजा निसर्ग कडून पूर्ण होणार होत्या. त्याच्या परिणाम जमिनीच्या विघटनामुळे गरिबीच्या खायत लोटली गेलेली, उपासमारीने गाजलेली ग्रामीण भागातील जनता पोट भरण्यासाठी शहराकडे धाव घेत आहे. खेड्यात

विकासाची कितीही कामे सुरु असली, तरी दारिद्र्यरेषेखालील लोकांची संख्या कमी होत नाही. त्यामुळे खेड्यातून शहराकडे लोंढे येतच आहेत. वेगवान लोकसंख्या वाढीमुळे ग्रामीण नागरिक स्थलांतर वाढल्याने शहराची वाढ झाली. शहराच्या अगदी बाहेर अनिश्चित वस्त्या वाढल्या व त्यांना नागरी सुविधा उपलब्ध करून देणे अशक्य झाले. स्थलांतरित स्थलांतरितांना मिळेल त्या ठिकाणी वस्ती करायला सुरुवात केल्याने झोपडपट्टी अमर्याद निर्मिती झाली.

आज भारतात मुंबई, कोलकता, चेन्नई, कोचीन, दिल्ली इत्यादी शहरे आधुनिक शहरी म्हणून जशी ओळखली जातात. तशी बकलपानासाठी ओळखली जातात. औद्योगीकरण व शहरीकरणातून जलप्रदूषण, प्रदूषणाची समस्या ही उग्र स्वरूप धारण करू लागली आहे. भारतात ने अनेक प्रमुख साथीचे रोग आहेत. त्यापैकी बहुतेक रोग हे पिण्याच्या पाण्यापासून होतात. कारखान्यातील प्रदूषके, पारा, सोडियम, तांबे, शिष्य, क्रोमियम, यामुळे मानवाच्या शरीरक्रियांना अडथळा प्राप्त होतो. त्यामुळे निराळे रोग निर्माण होतात. पृष्ठभागावरील घोषित पाणी जमिनीच्या अंतर्गत भागात भिजवली गेल्यामुळे भूमिगत पाणी देखील दूषित होण्याचा धोका होतो. पाणी दूषित होण्याने पाण्याचा रंग,चव बदलते व ते पाणी पिण्यासाठी किंवा शेतीसाठी धोकायदात धोकादायक बनतील. लोकसंख्येच्या भस्मा सुरांमुळे व प्रचंड प्रमाणात उत्पन्न होणाऱ्या कचऱ्यामुळे साधन सामग्रीवर यंत्रणावर ताण पडतो. मुख्यत्त्व करून शहरी प्रदूषणाला वाहतुकीमुळे होणाऱ्या ध्वनी प्रदूषणाचे गंभीर परिणाम आज मोठ्या प्रमाणात जाणू लागले आहेत. मोठ्या आवाजामुळे शरीरातील स्वयंचलित मज्जासंस्थेला धोका उगवतो.

निसर्ग व पर्यावरण यांचा संरक्षण म्हणजे नैसर्गिक संपत्तीची जास्तीत जास्त रक्षण करणे. निसर्गाचा पर्यावरणाचा र्हास करणे, गैरवापर, अतिवापर या मानवी प्रवृत्तींना नियंत्रित करून निसर्ग पर्यावरण वाचविण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. जमीन, हवा, पाणी, मृदा, वनस्पती, खनिजे व पाणी या निसर्गातील संपादकाचे संरक्षण संवर्धन करणे किती गरजेचे आहे. वैज्ञानिकांना, विचारवंतांना, नियोजकांना, शासनकर्त्यांना, सहभागी संस्थांना होणे गरजेचे आहे. संपूर्ण मानवी समाज निसर्गाच्या बदलाला कारणीभूत असल्याने समाजाला जागृत करणे, समस्येची ओळख करून त्याचे परिणाम

दर्शवणे, त्यासाठी उपाययोजनाचा मसुदा तयार करणे, हा निसर्गाचा संरक्षण संवर्धनासाठी अत्यंत गरजेचे आहे. पर्यावरण संरक्षण ही जागृतीची पहिली गरज आहे. पण त्यानंतर संरक्षणाबरोबरच संपदाची वाढ कशी करता येईल. यासाठी संवर्धन तत्वाला जास्त महत्त्व आहे. पर्यावरणातील संपदाचा वापर करण्याचा एवढा अधिकार सध्याच्या पुढील आहे. थोडस तेवढाच येणाऱ्या भावी पिढीला देखील आहे. दुर्लक्ष चालणार नाही. मानवाबरोबर इतर सजीव, जैविक, समाज, प्राणी, वनस्पती यांचेही अस्तित्त्व महत्त्वाचे मानले. मानवाने संपदा विषयक ज्ञान-कौशल्य जोपर्यंत मर्यादित होते, तोपर्यंत निसर्ग चक्रे आपल्या क्रमाने व्यवस्थित सुरळीतपणे चालू होती. नैसर्गिकरणांनी पर्यावरणात काही बदल घडले. तसेच निसर्गच बिघडली संतुलन सावरून घेण्यात सक्षम ठरत असेल. त्यानंतर मानवाचे ज्ञान तंत्रज्ञान, त्याची प्रगती होऊ लागल्यावर पर्यावरणातील सर्व चक्रांना अडथळे निर्माण होऊ लागले. पर्यायाने निसर्गचकरी परिसंस्था, पर्यावरण प्रणाली या दोलयामान होऊ लागल्या. मानवांनी निसर्गात नवीन पदार्थाची भर घातली. यातील बरेच पदार्थ हे अपद्रव्य किंवा खत स्वरूपाची ठरले. त्यातून निसर्ग नियमाचा भंग होऊ लागला. परिणामी प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे साधनसंपदाचा र्हास होऊ लागला. मानवी समाजाने फारसा विचार न करता उपयोगी वृत्तीने निसर्ग संपदा वापर सुरु ठेवला., म्हणून निसर्ग संपदा संरक्षण संवर्धनाची गरज प्रकाशने जाणू लागली.

प्रस्तुत शोध निबंध साठी प्रमुख्याने दुय्यम साधन सामग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे यात संदर्भ ग्रंथ वर्तमानपत्र इंटरनेटचा वापर करण्यात आलेला आहे.

औद्योगिक क्रांतीला 1761 सालापासून सुरुवात झाली व जागतिक औद्योगिक क्रांती साठी पोषक असं करणारे कारखाने वाढले. त्यासाठी जंगलतोड करावी लागली. औद्योगिक क्रांती घडल्यावर फार प्राचीन काळी गाडल्या गेलेल्या जंगलाचा मानवाने इंधन म्हणून मोठ्या प्रमाणावर वापर सुरु केल्या. त्यासाठी जमिनीची उत्खनन सुरु झाली. कुठलाही कार्बनी पदार्थ जाळला की त्यातून कार्बन डायऑक्साइड ची निर्मिती होते. त्याचप्रमाणे लाकूड, पेट्रोल, डिझेल आणि दगडी कोळसा झाल्यानंतर वातावरणात कार्बन डायऑक्साइड प्रमाण वाढू लागले. वाढती लोकसंख्या व जंगल तोड पृथ्वीवरील लोकसंख्या दिवसेंदिवस वाढत चालली आहे. त्यामुळे राहण्यासाठी जागा व उपयोगासाठी शेती करण्यासाठी जंगलतोड केल्या

जाऊ लागली. स्वयंपाक करण्यासाठी लाकूड, कोळसा व केरोसीन इत्यादी जाळल्या जातात व त्यातून कार्बन-ऑक्साइड ची निर्मिती होते. झाडाची कार्ये हवेतील कार्बन डायऑक्साइड घेणे ऑक्सिजन सोडणे हे असल्यामुळे वातावरणात समतोल राहत. पण जंगलतोडीमुळे हवामान बदल घडून येत आहे. पर्यावरण हा शब्द मराठीत परिधन म्हणजे आवरण यालाच पर्यावरण असे म्हटले आहे. या पर्यावरणात सभोवतालची परिस्थिती पर्यावरणामध्ये जैविक, अजैविक सजीव निर्जीव घटकाचा समावेश होतो. यात हवामान पाणी वनस्पती पर्वत प्राणी इमारत इमारतीतील रस्ते इत्यादीचा समावेश होतो. पर्यावरण ही निसर्गाची फार मोठी देणगी आहे. 18 व्या शतकापासून पर्यावरण संतुलन झपाट्याने बिघडत आहेत. कारण वाढती लोकसंख्या. औद्योगीकरण, शहरीकरण वाढले, तसेच उद्योगधंदे वाढले. त्यामुळे अनेक गरजा वाढल्या. दळणवळण, रस्ते, वाढता खनिज इंधनाचा वापर, शेतीसाठी रसायनाचा अतिवापर, जीवनशैलीतील बदल इत्यादी घटकामुळे पर्यावरणात बदल झाला. पर्यावरण व माणूस यांचा कनिष्ठ संबंध आहे. माणूस हा पर्यावरणाचा भाग आहे. पर्यावरणाच्या बदलाच्या स्वरूपात मानवाचा फार मोठा वाटा आहे. कारण माणसाच्या बदलत्या राहणीमानामुळे निसर्गाचे चक्र बदलत आहे. त्यामुळे संपूर्ण जगात पर्यावरणाच्या बाबतीत अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. मानव हा समाजप्रिय प्राणी असल्यामुळे मानवाने अश्मयुगापासून ते शेतीच्या शोधापर्यंत विकास केला. शेतीमुळे मानव हा वसाहत करून राहू लागला. यात काही प्रदेशात जास्त लोकसंख्या तर काही प्रदेशात कमी लोकसंख्या असलेल्या वसाहती निर्माण झाल्या, देश निर्माण झाली. देशात ग्रामीण वसाहती व शहरी वसाहती निर्माण झाल्या. लोकसंख्या वाढल्यामुळे शहरांमध्ये पर्यावरणाच्या बाबतीत अनेक समस्या निर्माण झाल्या. बेकारी, प्रदूषण, गोंगाट. शहरीकरण, पाणीप्रश्न, वाहतूक यावरून लोकसंख्या मानवनिर्मित पर्यावरण दिसून येते.

औद्योगिक क्रांतीमुळे रस्ते, जलमार्ग, वायूमार्ग साधने वाढले. परंतु रस्ते वाहतूक साधनचा दुरुपयोग झाल्यामुळे पर्यावरण बिघडले.

पर्यावरण चांगले ठेवायचे झाले तर आपल्याला लोकसंख्या नियंत्रित ठेवावी लागते. कारण लोकसंख्या वाढीमुळे अन्यधान्य, पाणी, आरोग्य, राहण्याचे घर, शिक्षण, शहरीकरण इत्यादी समस्या वाढले आहेत. अन्नधान्य वाढीमुळे मोठ्या प्रमाणात खत औषधाचा वापर आरोग्य समस्या वाढली. अतिपाण्याचा वापरामुळे भूजल पातळी खोल गेली. तेव्हा पर्यावरण जनजागृतीसाठी प्रथम 1972 मध्ये स्टॉक होम येथे जागतिक परिषदेत पर्यावरण समस्यावर सर्वाधिक चर्चा झाली. यानंतर 03 जून 1992 ते 14 जून 1992 रिओ डी जानेरुड ब्राझील येथील परिषदेत 157 देशांनी सहभाग घेतला. यानंतर 1992 ला जपान मधील क्लोठे येथे परिषद झाली. त्यानंतर दक्षिण आफ्रिकेतील जॉन्स वर्ग 26 ऑगस्ट 2002 ला वर्षे झाली. अशा प्रकारे जागतिक स्तरावर व देशांतर्गत अनेक घटकातून पर्यावरण जागृती केली जात आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. आगलावे प्रदीप (2010), सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, प्रकाशक श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
2. आगलावे प्रदीप (2015) समाजशास्त्र एम पी एस सी नेट, सेट, कॉमा, प्रकाशक, श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर
3. माई सुनील (2008) सामाजिक संशोधन पद्धती, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे
4. भरडिया आशा, पर्यावरण शिक्षण, अरुणा प्रकाशन, लातूर
5. डॉ. जयकुमार मगर, पर्यावरण शास्त्र परिचय. विद्या प्रकाशन, नागपूर.
6. डॉ. ना.य. डोळे, आधारभूत अभ्यासक्रम, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद- 1999